

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

BİLİMSEL ARAŞTIRMA YAYINLARI 23  
İlahiyat Serisi: 22

TEFSİR TARİHİ  
Prof. Dr. İsmail ÇALIŞKAN

Proje Editörü: Prof. Dr. Murat DEMİRKOL

Kapak ve Mizanpaj: TAVOOS

Baskı ve Cilt  
ANKARA ÖZGÜR MATBAACILIK BASIM YAYIN DAĞITIM SAN. TİC. A. Ş.  
Ostim OSB Mh. 1250 Cd. No: 24 Yenimahalle/ANKARA  
Tel: 0312.385 70 77 (Sertifika No: 46821)

7. Baskı: Şubat 2024 (1.100 adet)

ISBN: 978-605-80968-6-8

FCR Yayın Reklam Bilgisayar San. ve Tic. Ltd. Şti.  
Hacı Bayram Mah. Boyacılar Sk. No:14/1 Ulus-Altındağ/ANKARA  
Tel: (0 312) 310 08 60 – Fax: (0 312) 311 47 89 – E-mail: fcr@fcr.com.tr

© FCR Yayın Reklam Bilgisayar San. ve Tic. Ltd. Şti. (Sertifika no: 13178)

*Bu kitaptaki yazıların bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazarına aittir.*

تفسیر

**B**  
**BİLAY**

BİLİMSEL ARAŞTIRMA YAYINLARI  
www.bilay.net info@bilay.net

PROF. DR. İSMAIL ÇALIŞKAN

# Tefsir Tarihi

İlahiyat



**Prof. Dr. İsmail ÇALIŞKAN**

1965 yılında Erzurum'da doğdu. 1989'da Ankara Ü. İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. 1990-1994 yılları arasında Diyanet İşleri Başkanlığı taşra teşkilatında çalıştı. 1992'de yüksek lisansını tamamladı. 1994 yılında Cumhuriyet Ü. İlahiyat Fakültesi'nde asistan oldu, 2013 yılına kadar bu fakültede görev yaptı. 1998'de tefsir doktoru oldu. 2009-2011 yıllarında Kazakistan'daki Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi'nde bulundu. 2013-2018 yılları arasında Ankara Yıldırım Beyazıt Ü. İslami İlimler Fakültesi'nde çalıştı. Mart 2018'den beri Ankara Ü. İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Tefsir Anabilim Dalı'nda öğretim üyesi olarak çalışmaktadır. Tefsir alanında makaleler yayınladı, gazetelerde yazılar yazdı. Yayımlanmış kitapları şunlardır: *Kur'an'da Din Kavramı; Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci; Muhammed Esed'in Kur'an Mesajı Adlı Eseri'nin Tahlil ve Tenkidi; Muhammed Esed ve Düşünce Dünyası; Tefsir Usûlü; Hasan Basri Çantay; Tapsir Tarihi* (Kazakça); *Tapsir Edistemesi* (Kazakça); *Kuran Karimdi Korkem Okıv Kağıdaları (Tajvid)* (Kazakça); *100 Emir 100 Sünnet 100 Edep* (Türkçe-Kazakça-Rusça); *Modernist Düşüncenin Şekillenmesi -Şah Velıyyullah Dehlevi'nin Din Anlayışı ve Düşünce Yapısı* (İngilizce'den çeviri).

<b>DÖRDÜNCÜ BASKIYA ÖN SÖZ.....</b>	<b>9</b>
<b>ÖN SÖZ.....</b>	<b>11</b>

<b>GİRİŞ .....</b>	<b>13</b>
1. Bazı Temel Kavramlar .....	15
2. Tefsirin Amacı.....	16
3. Tefsirin Kaynakları.....	16
4. Dersin İşlenişine Dair.....	18

## **BİRİNCİ BÖLÜM**

### **NÜZUL DÖNEMİ: HZ. PEYGAMBER'İN**

#### **KUR'AN'I TEBLİĞ VE TEBYİNİ .....**

<b>1. Kur'an'ın Nüzulü, Tebliği ve Hayata Aktarımı.....</b>	<b>23</b>
<b>2. Hz. Peygamber'in Ayetlere İlişkin Açıklamalarının Mahiyeti .....</b>	<b>25</b>
<b>3. Hz. Peygamber'in Tefsir Şekilleri .....</b>	<b>28</b>
<b>4. Hz. Peygamber'in Tefsir Ettiği Ayetlerin Miktarı.....</b>	<b>32</b>

## **İKİNCİ BÖLÜM**

### **SAHÂBE DÖNEMİNDE TEFSİR.....**

<b>1. Kur'an'ın Tefsiri Bakımından Dönemin Karakteristikleri.....</b>	<b>37</b>
<b>2. Sahâbeden Tefsirde Öne Çıkan İsimler.....</b>	<b>38</b>
2.1. Ubey b. Ka'b .....	39
2.2. Abdullah b. Mes'ud (İbn Mes'ud) .....	41
2.3. Hz. Aişe .....	46
2.4. Abdullah b. Abbas (İbn Abbas) .....	49
<b>3. Sahâbe Tefsirinin Hususiyetleri.....</b>	<b>57</b>
<b>4. Sahâbe Tefsirinin Kaynak Değeri ve Etkisi.....</b>	<b>60</b>

## **ÜÇÜNCÜ BÖLÜM**

### **TÂBİİN DÖNEMİNDE TEFSİR.....**

<b>1. Kur'an'ın Yorumu Bakımından Dönemin Karakteristikleri .....</b>	<b>65</b>
<b>2. Tâbiinden Tefsirde Öne Çıkan İsimler .....</b>	<b>69</b>
2.1. Mekke Medresesi.....	69
2.1.1. Saîd b. Cübeyr .....	70
2.1.2. Mücâhid b. Cebr .....	72
2.1.3. İkrime.....	75
2.2. Medine Medresesi .....	77

2.2.1. Ebu'l-Âliye er-Riyâhî .....	78
2.2.2. Saïd b. Müseyyeb .....	81
2.2.3. Zeyd b. Eslem .....	82
3. Irak İlim Çevresi .....	84
3.1. Alkame b. Kays .....	86
3.2. Mesrûk b. el-Ecda' .....	87
3.3. İbrâhim en-Neha'î .....	89
3.4. Hasan el-Basrî .....	91
3.5. Katâde .....	96
4. Tâbiîn Tefsirinin Hususiyetleri .....	98
5. Tâbiîn Tefsirinin Kaynak Değeri ve Etkisi .....	102

## **DÖRDÜNCÜ BÖLÜM**

### **TEDVİNİN BAŞLAMASI VE İLK TEFSİRLER.....105**

1. Kur'an'ın Yorumu Bakımından Dönemin Karakteristikleri .....	107
2. Öncü Müfessirler ve Tefsirleri .....	112
2.1. Ali b. Ebû Talha ve Tefsir Sahifesi .....	114
2.2. İbn Cüreyc .....	116
2.3. Mukâtil b. Süleyman ve Tefsiri .....	118
2.4. Süfyan es-Sevrî ve Tefsiri .....	126
2.5. Abdullah b. Vehb ve <i>el-Câmi'</i> Adlı Kitabı .....	131
2.6. Vekî' b. el-Cerrâh .....	135
2.7. Yahya b. Sellâm ve Tefsiri .....	137
2.8. Abdürrezzâk b. Hemmâm ve Tefsiri .....	143
2.9. Dönemin Diğer Müfessirleri .....	145
3. İlk Dilbilimsel Tefsirler .....	145
3.1. Ebû Ubeyde, <i>Mecâzu'l-Kur'an</i> .....	147
3.2. Ahfeş el-Evsat, <i>Kitâbu Me'âni'l-Kur'an</i> .....	151
3.3. Ferrâ, <i>Me'âni'l-Kur'an</i> .....	152
3.4. İbn Kuteybe, <i>Te'vilü Müşkili'l-Kur'an, Tefsîru Garîbi'l-Kur'an</i> ....	154
3.5. Zeccâc, <i>Me'âni'l-Kur'an ve İrâbuhu</i> .....	157
4. Ahkâm Ayetlerini Tefsir Teşebbüsleri .....	161
5. Bu Dönem Tefsirinin Hususiyetleri .....	163
6. Sonraki Dönemlere Etkisi ve Yansıması .....	165

## **BEŞİNCİ BÖLÜM**

### **TEFSİRİN GELİŞİM DÖNEMİ.....167**

1. Kur'an'ın Yorumu Bakımından Dönemin Karakteristikleri .....	169
2. Tefsir Çeşitleri .....	171
2.1. Genel Tefsirler .....	172
2.2. Fıkhî Tefsir .....	174

2.3. Dilbilimsel Tefsir.....	175
2.4. Tasavvufi-İşâri Tefsir .....	176
2.5. Felsefi Tefsir .....	180
3. Öncü Müfessirler ve Tefsirleri .....	183
3.1. Taberî, <i>Câmi'ü'l-Beyân</i> .....	183
3.2. İbnü'l-Münzir ve İbn Ebî Hâtim .....	188
3.3. Mâtürîdî, <i>Te'vilâtu'l-Kur'an</i> .....	191
3.4. Ebu'l-Leys es-Semerkindî, <i>Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm</i> .....	197
3.5. Sa'lebî, <i>el-Keşf ve'l-Beyân</i> .....	202
3.6. Mâverdî, <i>en-Nüket ve'l-'Uyûn</i> .....	204
3.7. Zemahşerî, <i>el-Keşşâf</i> .....	209
3.8. İbn Atıyye, <i>el-Muharreru'l-Vecîz</i> .....	215
3.9. Tabersî, <i>Mecme'u'l-Beyân</i> .....	220
3.10. Fahreddîn Râzî, <i>Mefâtihu'l-Gayb</i> .....	223
3.11. Beyzâvî'den Ebû Hayyân'a Kadar Tefsirler.....	230
3.12. İbn Kesir, <i>Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm</i> .....	233
3.13. Ebussuûd, <i>İrşâdu'l-'Akli's-Selîm</i> .....	237
4. Sonraki Dönemlere Etkisi ve Yansıması .....	241

## ALTINCI BÖLÜM

<b>ÇAĞDAŞ DÖNEMDE TEFSİR.....</b>	<b>243</b>
1. Kur'an'ın Yorumu Bakımından Dönemin Karakteristikleri .....	248
2. Bu Dönemde Öne Çıkan Müfessirler ve Tefsirleri.....	253
2.1. Şevkânî, <i>Fethu'l-Kadir</i> .....	256
2.2. Seyyid Ahmed Han, <i>Tefsîru'l-Kur'an</i> .....	258
2.3. Muhammed Abduh - M. Reşid Rıza, <i>Tefsîru'l-Menâr</i> .....	262
2.4. Tantâvî Cevherî, <i>el-Cevâhir fî Tefsîri'l-Kur'an</i> .....	272
2.5. Elmalılı M. Hamdi Yazır, <i>Hak Dini Kur'an Dili</i> .....	276
2.6. Muhammed Tahir İbn Aşûr, <i>et-Tahrîr ve't-Tenvîr</i> .....	282
2.7. Muhammed Esed, <i>The Message of the Qur'an</i> .....	288
3. Günümüzde Tefsirin Genel Vaziyeti .....	296
3.1. Tefsir Yazımı.....	296
3.2. Müfessirlerin Kimliği .....	297
3.3. Tefsir Yayıncılığı.....	297
3.4. Tefsir Tarzları.....	298
3.5. Genel Çalışmalar.....	298
3.6. Mealler .....	299
3.7. Oryantalist Çalışmalar .....	300
<b>KAYNAKÇA.....</b>	<b>301</b>
<b>DİZİN .....</b>	<b>313</b>





## YEDİNCİ BASKIYA ÖN SÖZ

*Tefsir Tarihi*, ilk yayını üzerinden fazla bir zaman geçmeden üçüncü baskıyla okurun huzuruna çıktı. Bu zaman zarfında kitabın dilinden muhtevasına, sunduğu tefsir tarihi tasavvurundan müfessirlere, tefsirlere ve fikirlere yaklaşımına kadar birçok veçhesinden takdirler, bir o kadar da tenkitler aldım. Bu iki yönlü dönüşler iyi yolda olduğumuzu gösterdiği gibi okurların işaretleriyle eksikleri gidermek gibi bir şansı da vermiştir. Gerek fakültelerimizde ve fakülte dışındaki hocalarımızdan, gerek örgün ve yaygın eğitimdeki öğrencilerimizden, gerekse genel okuyuculardan kitapla ilgili dönüşler yapanların hepsine ayrı ayrı teşekkür ediyorum. Bilhassa kitabı özenle tetkik ederek eksikleri ve hataları bildirme zahmetinde bulunan Ersin Kabakçı, Ercan Şen, Hatice Kaya, Mahmut Öztürk ve Nurdane Güler ve M. Şerif Kahraman, Hasan Kurt'a müteşekkirim. Kitaplarım 'bismillah' dediğim andan son halini alıncaya kadar her daim katkılar yapan, desteklerini esirgemeyen ailemin her bir ferdi şefkatle kucaklıyorum.

Her şey gibi ilim de tek başına yürümüyor; birlikte yürüme dileğiyle...

Prof. Dr. İsmail ÇALIŞKAN  
Ankara 2021

تفسیر



**T**ürkiye’de din eğitiminin en yüksek kurumu olan İlahiyat fakültelerinin müfredatı içerisinde tefsir ile ilgili birkaç ders bulunmaktadır. Tefsir Tarihi ile Tefsir Usulü bu derslerin başında gelir. Bu iki ders tefsir ilminin tarihi seyri, usulü, tefsirler ve müfessirler hakkında tarihî ve teorik bilgi verirken diğer dersler bu bilgilerin uygulaması konumundadır.

Tefsir tarihi, bir açıdan İslam ilim ve kültür tarihinin bir parçası, bir açıdan da genel İslam tarihinin alt şubesidir. O, bir anlamda İslam düşüncesinin kısmî tarihidir. Öte yandan tefsir, salt ilmî bir olgu değil aynı zamanda Müslüman yaşam tarzı ve medeniyetinin de önemli unsurlarından birisidir. Hacmi ve çerçevesi belli bu kitapta tefsir tarihini bütün yönleriyle ele almak oldukça zordur. Dolayısıyla bu kitapta tefsirin doğuşundan bugüne kadarki on beş asırlık tarihî seyrini genel hatlarıyla vermek zorundayız.

İslam ilim ve kültür tarihindeki devasa eğitim-öğretim, düşünce ve yazım faaliyetinin içinde Kur’an ile ilgili çalışmalara “tefsir” denilmiştir. Tefsir adı altında yürütülen bilimsel çalışmalar, İslam tarihinin ilk devirlerinde dört temel alandan (hadis, tefsir, fıkıh, lisan) birisini oluşturmuştur. Tefsirin ortaya çıkışı ve Kur’an’ın tefsir edilmesinin gerekçesi, Müslüman hayatında dinin temel nassının doğru anlaşılması ve hayata aktarımına yardımcı olması düzleminde vücut bulmuştur. Öte yandan İnsanın bilgi kaynakları farklıdır, vahiy de bunlardan birisidir. İslami telakkiye göre Kur’an, bilgi kaynaklarının başında gelir. Bu yüzden Müslümanlar, onun hakkındaki her tür ilmi faaliyete büyük önem vermişlerdir. Dolayısıyla onun öğrenilmesi ve anlaşılması, indiği günden itibaren başlamış, zaman ilerledikçe öğrenme ve anlaşılma çalışmaları daha sistematik ve pratik şekil almıştır. Bu amaçla eğitim kurumları kurulmuş, âlimler hem ders vererek hem de kıymetli eserler yazarak tefsir ilminin gelişimine katkıda bulunmuşlardır.

İlmi araştırma ve çalışma alanlarının geliştiği ve çeşitlendiği günümüzde tefsir, bağımsız bir ilim dalıdır. Tefsir ilmi, başlangıçtan bugüne, kendi içinde ulûmu'l-Kur'ân, tefsir usûlü, Kur'an'ı tefsir etme, Kur'an'ın çeşitli açılardan araştırılması ve kıraat gibi alt dallarda devam edegelmiştir. Biz bu konuların hepsine birden *Tefsir Tarihi* diyoruz. Tarih boyu Kur'an üzerine yapılan çalışmalar, bir tefsir edebiyatı hazinesidir. Son üç asırda buna Kur'an'ın dünya dillerine tercüme eklenmiştir.

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağı üzere, *Tefsir Tarihi*, Kur'an'ı anlama ve yorumlama çabalarının tarihidir. İşte bu kitap, tefsirin hikâyesini, süreç içinde tefsirdeki gelişmeleri ve iz bırakmış şahısları, tefsir ürünlerini ve edebiyatını, Kur'an ve tefsir anlayışlarını, değişme ve yenilikleri aktarmaktadır. Bu bağlamda, tefsirin kuruluşu ve içeriğinin belirlendiği dönemleri anlatan ilk bölümler kapsam ve muhteva bakımından yoğundur. 'Gelişim dönemi' birkaç asrı kapsadığı için bu bölümde genel bir tablo sunulmuş ve işaret taşı olacak şahıslar ve eserler tanıtılmıştır. 'Çağdaş dönem' ise hem tefsir çeşitlenmesi hem konu zenginliği hem de Kur'an ve tefsire ilişkin çok fazla gelişme bulunduğu için burada ayrıntılara girilmeden genel bir tasvir yapılmıştır. Çağdaş dönem tefsiri ile ilgili olarak fakültelerimizdeki seçmeli derslerin kitaptaki yetersiz anlatımları tamamlayacağı hesaba katılmıştır.

Prof. Dr. İsmail ÇALIŞKAN  
Ankara 2019